

АНОТАЦІЯ

Волков С. В. Запобігання злочинності в сфері обігу гуманітарної допомоги в Україні. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, Харків, 2023.

Дисертація є одним із перших кримінологічних досліджень в Україні, присвячених запобіганню злочинності в сфері обігу гуманітарної допомоги в Україні. Визначено, що методологічне підґрунтя кримінологічного аналізу цієї сфери становлять аксіологічний міждисциплінарний та системний емерджентний підходи. Дослідження стану наукової розробки проблеми злочинності в галузі обігу гуманітарної допомоги спирається на завершені дослідження й академічні висновки В. Голіни, В. Лихолоба, В. Василевича, М. Яцишина та ін., які зробили наголос на злочинності як соціальному феномені. Також дослідженням вперше актуалізовано положення Основного гуманітарного стандарту з якості та підзвітності, Гуманітарної хартії, які містять визначення видів і форм, принципів гуманітарної допомоги, критеріїв оцінки якості. Вивчення історичного аспекту гуманітарної допомоги як масштабної програми добровольчої гуманітарної місії на міжнародному і національному рівнях зорієнтовано на досвід забезпечення прав людини серед цивільного населення.

Для прирощення наукового знання в обраній галузі знань виділено блоки кримінологічної дискусії: приватний (потреба доцільної персоналізації учасників – надавачів, отримувачів і набувачів гуманітарної допомоги; відсутність принципів і чітких об'єктивних критеріїв виділення форм і видів гуманітарної допомоги; унеможливлення героїзації і трагізації надання гуманітарної допомоги для попередження поширення віктимізації злочинності у цій сфері), інституційний (діагностування проблем в конкретному регіоні, система заходів запобігання злочинності з огляду на соціокультурний контекст конкретного регіону, громади, запобігання корупційним ризикам), організаційно-технічний (застосування інноватики в технологічних процесах обробки даних і обліку усіх операцій з гуманітарною допомогою, використання сучасних методів документообігу, цифровізація звітності і комунікаційних процесів, гнучкість координації і управління).

Основне поняття гуманітарної допомоги визначено як цільова адресна безоплатна допомога тим, хто її потребує, тимчасова підтримка для поліпшення життя чи полегшення страждань людей. Дослідження дало можливість визначити перспективу розмежування термінів гуманітарної допомоги і гуманітарної діяльності, що сприятиме активізації меценатства як виду благодійної діяльності, унормування терміну гуманітарної допомоги для розвитку.

Виявлено ознаки гуманітарної допомоги: цільовий характер, адресність, безоплатність, безповоротність, безкорисливість, добровільність, усвідомленість необоротності такої допомоги. Відповідно конкретизовано форми гуманітарної допомоги у національному законодавстві: натуральну, грошову допомогу, добровільне виконання робіт, безоплатне надання послуг. Обґрунтовано пропозицію щодо удосконалення переліку форм: технічний супровід, моніторинг актуальних потреб, рівня задоволеності потреб людей, розробка стратегій і програм забезпечення ефективності обігу гуманітарної допомоги. Види гуманітарної допомоги: вода, водопостачання; їжа, харчування; медична допомога в широкому розумінні; притулок, організація розміщення, надання тимчасового чи постійного житла, допомога соціально вразливим категоріям, допомога біженцям (як окремий комплексний вид, що може включати усі зазначені).

Принципами гуманітарної допомоги визначено: гуманність (фундаментальний), незалежність, єдність та універсальність, неупередженість, незалежність, недискримінація. У дисертації зроблено наголос на потребі додаткової розробки принципу інклюзивності в усіх процесах обігу гуманітарної допомоги.

Кримінологічний аналіз здійснено за напрямками вивчення причин зловживання на етапі визначення потреби в гуманітарній допомозі і визначення конкретного кінцевого адресата; формування інформаційного каналу для забезпечення прозорості, відкритості здійснення благодійності і надання гуманітарної допомоги; розробки системи звітування отримувачами гуманітарної допомоги перед надавачами такої допомоги за принципом відповідності реальній дійсності; вивчення світового і національного досвіду запобігання злочинності в галузі гуманітарної допомоги.

У дисертації охарактеризовано кримінальні правопорушення у сфері обігу гуманітарної допомоги, а саме визначено кількісні і якісні ознаки. Констатовано, що на початок вересня 2023 року органами Національної поліції України здійснюється

досудове розслідування 443 кримінальних проваджень за статтею 2012 Кримінального кодексу України. Ще понад 200 кримінальних проваджень щодо неправомірних дій з гуманітарною допомогою розпочато за іншою кримінально-правовою кваліфікацією (шахрайство, привласнення та розтрата майна, крадіжка, хабарництво тощо). Серед значних числових показників виявлено корупційні правопорушення, за які настає кримінальна відповідальність, а саме такі, які передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 Кримінального кодексу України, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365², 368–369² Кримінального кодексу України, статті 185 – крадіжка, 190 – шахрайство цього Кодексу. У дисертації виділено якісні ознаки кримінальних правопорушень у сфері обігу гуманітарної допомоги, а саме: непевності числових вимірювань, обумовленості географічних показників фактом територіального розташування гуманітарних хабів і відповідних координаційних центрів, темпоральності кримінальних правопорушень у сфері обігу гуманітарної допомоги.

Кримінологічну характеристику особи злочинця у сфері обігу гуманітарної допомоги здійснено за результатами узагальнення емпіричних даних (статистичні звіти Офісу Генерального прокурора за 2014–2022 рр., аналітичні довідки щодо проблемних питань визначення видів, розподілу, зберігання і використання гуманітарної допомоги (аналітичний звіт команди урядово-громадської ініціативи «Разом проти корупції», аналітична довідка щодо проблемних питань визнання вантажів гуманітарною допомогою Міністерства соціальної політики, аналітична довідка «Механізм надання державою гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану» Національного агентства з питань запобігання корупції, попередній і фінальний звіти Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих порушень законодавства України у сфері отримання, розподілу, транспортування, зберігання, використання за цільовим призначенням гуманітарної та іншої допомоги, а також неефективного використання державного майна, яке може бути використане для тимчасового розміщення внутрішньо переміщених осіб та забезпечення інших потреб держави), матеріали кримінальних проваджень, розглянутих судами (понад 120), вироки судів (понад 80), опитування (понад 100) рандомно обраних респондента. Також у дисертації використано дані, наведені на

офіційних мережевих ресурсах Статистичного агентства, Державної судової адміністрації України, Української Гельсінської спілки з прав людини, Управління з координації гуманітарних справ, Державного бюро розслідувань, на веб-порталі Міністерства соціальної політики України, офіційних сайтах Офісу Генерального прокурора, обласних прокуратур, офіційному телеграм-каналі Служби безпеки України, офіційній фандрейзинговій платформі United24. Також здійснено контент-аналіз інформаційного простору, зокрема Організації Об'єднаних націй, Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Центру прав людини ZMINA, аналітичного порталу «Слово і діло», відкритого медійного джерела Українська правда, заснованого Георгієм Гонгадзе у 2000 р., Центру журналістських розслідувань у Волинській області «Сила правди», Facebook-сторінки Укрзалізниці, youtube-каналів громадських організацій, інше.

У дослідженні зроблено наголос на тому, що злочинна діяльність у сфері обігу гуманітарної допомоги містить вагомий аспект порушення норм моральності, законслухняної поведінки, оскільки спрямовується проти осіб, які вже перебувають у соціально, матеріально, морально гнітючому стані.

У дисертації зазначено про те, що діалектичний зв'язок моральних, психологічних характеристик особи злочинця з соціальними властивостями наразі трансформується і може передбачати новоутворення, які ще будуть предметом окремих міждисциплінарних досліджень, але уже зараз посилює антисуспільну спрямованість вчинення злочинів у сфері обігу гуманітарної допомоги.

Визначено соціально-демографічні формальні ознаки: попри те, що представників чоловічої статі більше серед досліджуваного контингенту, водночас, представниць жіночої статі у віці 21-56 років, так само немало, близько 34%; вік осіб злочинців: 21-39 років – 41%, 40-55 років – 47%, понад 55 років – 11%; освіта: середня спеціальна – 37%, середня загальна – 33%, вища – 27%, не визначено – 3%; місце народження: регіони України – 79%, білорусь – 7%, рф, колишні союзні республіки – 14%. Відмічено, що статус внутрішньо переміщеної особи – 67%, таких, що з інших причин не проживають за місцем реєстрації – 21% – з матеріалів за результатами аналізу вироків суду; більшість осіб, які вчинили правопорушення, пов'язані з обігом гуманітарної допомоги, не працевлаштовані офіційно (69%), мають працездатний вік, не мають перешкод (фізичних, фізіологічних, психічних, нозологічних тощо) для

трудової діяльності. Близько 27% таких осіб підробляли виконанням певних видів трудової діяльності (наприклад, заготівля дров, прибирання відкритих територій, збирання ягід і овочів, ремонт електроприладів тощо). Соціально-психологічні ознаки особи злочинця визначаються залежною їх поведінки і світогляду від безструктурного управління, маніпуляцій, конструювання соціальної свідомості на основі хибних стереотипів. На основі опрацьованих матеріалів вироків суду у дисертації зазначено, що життєвий досвід осіб злочинців визначається каральними стратегіями національного правосуддя. Їхній інтелектуальний рівень значно вищий, чим обумовлений фактичним рівнем освіти. Однак вузькість поглядів, обмеженість інтересів матеріальними потребами фактично в більшості випадків по суті визначають причини злочинних діянь. У дослідженні виявлено, що девальвація моральних норм, дисонанс соціально-психологічних властивостей осіб злочинців, що зумовлюють протиправну поведінку наявний злочинний умисел, направлений на заволодіння чужим майном, зокрема предметів і товарів подвійного призначення в якості гуманітарної допомоги. Охарактеризовано також кримінально-правові ознаки: наявність судимості, злочинний досвід, рівень правової обізнаності, інтенсивність злочинної діяльності тощо.

У дисертації зазначено про те, що злочинність у сфері обігу гуманітарної допомоги позначена загальною тенденцією зниження рівня задоволення життєвих і суспільно значущих потреб осіб, які потребують гуманітарної допомоги, девальвацією ціннісних орієнтирів у суспільстві в ситуаціях перманентної загрози життю людей, відсутністю злагодженості в діяльності органів місцевого самоврядування, державних і контролюючих органів. Серед причин зростання злочинності у сфері обігу гуманітарної допомоги дисертантом визначено ще такі: негативні демографічні зміни, що стали супутником провадженого воєнного стану, збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб. Втрата родинних зв'язків, постійного місця роботи за фахом, неможливості жити в звичному соціальному середовищі також стала причиною зростання питомої ваги осіб злочинців жіночої статі, серед яких досить часто зустрічаються матері неповнолітніх дітей. Відсутність соціальних гарантій працевлаштованих осіб – так само вплинули на ріст злочинності. Також у дисертації зазначено про негативну соціальну роль псевдоволонтерів. Ця причина обумовлює потребу розроблення заходів, спрямованих на інформування, підвищення рівня

загальної і правової культури громадян у різних статусах учасників обігу гуманітарної допомоги, створення ефективних інструментів підтримки і пропаганди правової, законослухняної поведінки учасників обігу гуманітарної допомоги, доцільність творення соціального образу сучасної людини із цінностями свідомого споживання, яка може відмовитися від наданої гуманітарної допомоги якщо такої не потребує, або уже перебуває у відносно безпечних умовах і може самостійно свідомо піклуватися про задоволення своїх потреб і підтримувати власну гідність. Також автором вбачається необхідність актуалізувати активне залучення осіб – учасників обігу гуманітарної допомоги – до суспільно корисної праці, участі в місцевому самоврядуванні, інших способах прояву активної життєвої і громадської позиції. Дисертантом актуалізовано потребу розроблення програм і заходів співпраці і спільних зусиль місцевих громад з центрами зайнятості і соціальними службами щодо інформаційної, інструктивної, психолого-соціальної та інших напрямів підтримки громадян – учасників обігу гуманітарної допомоги для запобігання злочинності у сфері її обігу. Дослідженням встановлено, що детермінація злочинності у сфері обігу гуманітарної допомоги виявляється у безперервному відтворенні й оновленні різних форм суспільного життя, типів відносин, станів суспільної свідомості, появи нових корупційних ризиків (задоволення посадовими особами військових адміністрацій, інших державних органів приватних інтересів; задоволення приватних інтересів посадовими особами органів Державної митної служби України; зловживання з боку осіб, відповідальних за розподіл/ видачу/ використання гуманітарної допомоги, з метою задоволення приватних інтересів своїх або третіх осіб; нездійснення належного обліку гуманітарної допомоги, яка надходить на склад, фіксування факту її видачі зі складу, обліку залишків гуманітарної допомоги на складі з метою задоволення приватних інтересів осіб, відповідальних за роботу складів; непрозорі умови співпраці між обласними військовими адміністраціями, місцевими радами (їхніми головами) та громадськими, благодійними організаціями, волонтерами, які забезпечують доставку гуманітарної допомоги; отримання гуманітарної допомоги псевдоволонтерами з метою подальшого продажу, інші).

Негативні демографічні зміни, що стали супутником провадженого воєнного стану, вплинули на підвищення рівня латентної злочинності у сфері обігу гуманітарної допомоги. Подолати стрімке зростання латентної злочинності у сфері обігу

гуманітарної допомоги можна удосконаленням правового регулювання та організаційних процедур, розробленням чіткого механізму зворотного зв'язку і вивчення реальних потреб осіб, які дійсно потребують гуманітарної допомоги, розрізнення гуманітарної допомоги власне для порятунку постраждалих і задоволення їх нагальних життєвих потреб, гуманітарної допомоги для розвитку громад і осіб, які потребують такої гуманітарної допомоги.

У дисертації виділено напрями запобігання злочинності в сфері обігу гуманітарної допомоги. Перший рівень передбачає заходи з підвищення інформаційної культури учасників обігу гуманітарної допомоги, організацію заходів, спрямованих на координування взаємодії місцевої влади і волонтерських, благодійних і громадських ініціатив. Другий рівень передбачає системну роботу з формування правосвідомості і вдосконалення правової культури учасників обігу гуманітарної допомоги. Третій рівень у розробленні стратегічних напрямів запобігання злочинності у сфері обігу гуманітарної допомоги має реалізувати мету системного моніторингу якості обігу гуманітарної допомоги (процедури маркування товарів гуманітарної допомоги, процедур проведення аудиту; розроблення організаційних регламентів вивчення міри задоволеності нагальних потреб осіб, які потребують гуманітарної допомоги і перебувають у місцях, найбільш постраждалих від кризи, обумовленої збройною агресією проти України; розроблення простих процедур організації зворотного зв'язку в системі «надавач – отримувач – набувач гуманітарної допомоги»; розроблення на рівні громади, регіону програм відновлення з урахуванням результатів моніторингу рівня задоволеності нагальних потреб людей в гуманітарній допомозі, пошук донорів з метою забезпечення гуманітарною допомогою для розвитку, регулярне оприлюднення у відкритих джерелах результатів таких ініціатив і поточних результатів реалізації подібних програм).

Для підвищення рівня обізнаності з принциповими положеннями обігу гуманітарної допомоги і світовими стандартами якості та підзвітності розроблено короткострокову проєкт програми підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів, посадових осіб місцевого самоврядування, інших осіб, які залучені до обігу гуманітарної допомоги в Україні на різних рівнях, у тому числі набувачі гуманітарної допомоги обсягом 30 год., 1 кредит ЄКТС, «Національне законодавство, Гуманітарна Хартія і мінімальні стандарти при наданні гуманітарної

допомоги в системі заходів запобігання злочинності у сфері обігу гуманітарної допомоги» .

Це дослідження не вичерпує усі аспекти заявленої проблеми. Подальшої розробки, наукового обґрунтування і практичної реалізації потребують питання правового й організаційного унормування пробаційних програм для засуджених за ст. 2012, іншими статтями Кримінального кодексу України де кримінальні правопорушення вчинені у сфері обігу гуманітарної допомоги. Так само є потреба у підготовці законопроектних ініціатив, спрямованих на унормування принципів надання, розподілу, отримання, використання гуманітарної допомоги, розробці процедурних моментів реєстрації і моніторингу якості гуманітарних програм для відновлення і розвитку життєдіяльності постраждалих громад, підтримки осіб, які потребують гуманітарної допомоги для відновлення пошкоджених осель, втраченого бізнесу зокрема.

Ключові слова: гуманітарна допомога, особа злочинця, нецільове використання гуманітарної допомоги, кримінологічна характеристика, запобігання злочинності, принципи гуманітарної допомоги.